

Арстанов С.А.

СОВЕТ БИЙЛИГИНИН АГРАРДЫК САЯСАТЫНА КАРШЫ КЫРГЫЗ ДЫЙКАНДАРЫНЫН КҮРӨШҮ

Арстанов С.А.

ВОССТАНИЯ И ВОЛНЕНИЯ КРЕСТЬЯН В КЫРГЫЗСТАНЕ ПРОТИВ ПОЛИТИКИ СОВЕТСКИХ ВЛАСТЕЙ В АИЛАХ

S.A. Arstanov

KYRGYZ FARMERS STRUGGLE AGAINST SOVIET AGRICULTURAL POLICY

УДК.947.084.62

Коллективизация сельского хозяйства в Кыргызстане проводилась форсированными темпами с использованием насильственных методов. Ломка традиционного уклада жизни крестьян и резкое ухудшение положения вызвали ответную реакцию с их стороны. Несмотря на широкий размах восстания и волнения крестьянства в 1929-31 годах, это не могло изменить ход событий и политику советских властей в аилах. Тем не менее, репрессивные меры к восставшим привели к смирению остальной части крестьянства.

The collectivization of agriculture in Kyrgyzstan conducted an accelerated pace using violent methods. Breaking the traditional way of life of the peasants and the sharp deterioration of the situation caused a reaction on their part. Despite the widespread uprisings and peasant unrest in the years 1929-31, it could not change the course of events and policies of the Soviet authorities in ailah. However, the repressive measures of the rebels led to the resignation of the rest of the peasantry.

Кыргызстанда совет бийлигинин орношунун негизги өзгөчөлүгү катары басмачылык кыймылды атайбыз. Советтик тарыхнаамада «басмачылык» деп мүнөздөлгөн кыймыл чындыгында жергликтүү калктын улуттук-боштондук күрөшү болгон. Басмачы кыймылынын идеологиялык алкагын ислам дининин жана пантуркизм идеялары түзгөн. [2] Тилекке каршы, совет доорунда көп жылдар бою басмачы кыймылы тууралуу илимий эмгектер негизинен бир жактуу гана чагылдырылып, караланып келген. Айрым тарыхчылар 1920-жж. аягы жана 1930-жж. Башындагы совет бийлигине каршы чыгууларды басмачылык кыймылдын уландысы катары мүнөздөшөт.

1920-жж. башында совет бийлиги Туркистанда, анын ичинде Кыргызстанда толук орноп, өз саясатын жүргүзө баштады. 1921-жылы жарыяланган жаңы экономикалык саясат (НЭП) жана айрым аймактарда жүргүзүлгөн жер-суу реформалары прогрессивдүү көрүнүшкө ээ болуп, жергиликтүү калк тарабынан колдоого алынды. Бирок 20-жж. аягында II жер-суу реформаларынын ишке ашырылышы, индустриализация жана коллективдештирүү саясатынын жүрүшүндөгү кемчиликтердин натыйжасында өлкөбүздө татаал кырдаал жарала баштайт. Совет өкмөтүнүн жүргүзгөн саясатына айрыкча агрардык багыттагы иш-аракеттерге: жер-саясатына, коллективдештирүү жана кулака тартуу иш-чаралары калк тарабынан каршылыктарга туш болду. Айрыкча бай жана диний катмарлардын өкүлдөрүнүн катуу нааразычылыктары менен коштолуп жатты. Алгач азыркы сөз ме-

нен айтканда бирин-серин нааразычылык акциялары өтүп жатса 20-жж. аягында массалык кыймылга айланып, куралдуу кагылышуулар, көтөрүлүштөргө өсүп чыкты.

Өтө жашыруун мүнөздөгү өкмөттүк-саясий документтер, 1920-жылдардын аягы 1930-жылдардын башында Кыргызстанда, өзгөчө түштүк аймактарда олуттуу саясий кырдаал түзүлгөндүгүн күбөлөйт. 1926-жылы Ош округунда Советтерге каршы күрөш жүргүзгөн таасирдүү 2 басмачы тобу катталган. Биринчиси Ичкилик болуштугунун аймагында аракеттенип 26 кишиден куралган, экинчи топту Ноокат жана Кашгар-Кыштак болуштуктарынын тургундары түзүп, 7 кишиден куралган. Бул эки топ официалдуу документтерде «Ичкилик шайкасы» жана «Ноокат шайкасы» деп белгиленип, алардын баары кыргыздар деп айтылат. 1926-жылы май айынын орто ченинде Башкы саясий башкармалыктын (ГПУ) операциялары аркылуу биринчи топтон адегенде 7 кийинчерээк 11, экинчи топтон 5 басмачы колго түшүрүлүп камакка алынган. [3] Ошол эле жылы Жаныбек Казынын күрөшкө чыгышына байланыштуу, Жалал-Абад кантонунда жана Андижан округунун райондорунда Султан-Абад, Кара-Суу, Коргон-Тебе, Аим-Кыштак, Асаке кыштактарында куралданган топтор пайда болгон. Мылтык, кылыч менен куралданган 15 кишиден турган бул топтордун бирөөсүн кыргыздар түзгөн, алар бул райондордо эч кандай талоончулук жүргүзгөн эмес. 26-майда Коргон-Төбөдө аракет кылган бул топтон башка топтогу куралчан 6 киши Жалал-Абад кантонуна караштуу Аим-Кыштактагы дүкөндү тоногон. 27-майда алардын төртөөсү кармалган. Кармалгандар Коргон-Төбөнүн айланасында жашаган Жаныбек Казы чыккан басыз уруусундагы кыргыздар экендиги такталган. [4]

Ташкенттеги СССР ОГПУнун Орто Азиядагы өкүлдүгүнүн 1929-жылдын 4-июлундагы Кыргыз обкомуна жөнөткөн баяндоо катына таянсак, Орто Азия боюнча Фергана жана Ош округдарында басмачы топторунун өсүшү жана жанданышы байкалган. 1929-жылы жай айларында Алай өрөөнүндөгү басмачыларды жок кылуу, угут иштерин жүргүзүү жана аймакта советтик бийликти толук орнотуу максатында атайын Алай экспедициялык отряды уюштурулган [5]. Басмачы топторунун пайда болушуна байланыштуу, Ош округунун бардык аймагында 1929-жылдын 15-октябрынан 1930-жылдын 15-январына чейин ВЦИК жана РСФСР ЭКСтин чечими менен өзгөчө абал жарыяланган. [6]

Кызыл-Кыялык Ярмат Максум 39 жигиттен турган тобу менен Өзбекистандын айрым райондорунда жана Кыргызстандын Алай, Кызыл-Кыя районунда аракет кылган. 1929-жылга чейин Совет бийлигинин таасири аз болгон Чаткал районунда да басмачы топтору түзүлгөн. Алар Истамбек Чаныбеков жана Каримхан Музафархановдун 37 кишиден, Юсупбай Курманов жана Алибай Турдалиевдин 23 кишиден жана Жумадыл Айтназаровдун 26 кишиден куралган басмачы топтору болгон. [1] Жогорудагы Каримхан Музафархановдон башка басмачы жетекчилеринин баары кыргыздар эле. Алар Чаткал өрөөнүндө Шакафтар кыштагынын аймагында жана Чуст районунда өз ара биригип, Совет бийлигине каршы күрөш жүргүзүшкөн.

1929-жылы Жалал-Абад районунун Сузак кыштагында жергиликтүү калк тарабынан «Ислам өкмөтү» деп аталган уюм түзүлгөн. Бул уюмдун негизги демилгечилери молдо Якуб Казиев, Абдырахман казы, Нигматулла ажи жана Жалал-Абад шаарынын аткаруу комитетинин мурдагы төрагасы Калкожо Мадалимкожоевдер болушкан. [7] Дин ишмерлеринин бул кыймылга жетекчилик кылуусу бул аймакта ислам дининин таасирдүүлүгү жогору экендиги менен мүнөздөлөт. Белгилеп кетүүчү жагдай аталган кыймылга жергиликтүү кыргыздар менен кошо өзбектер ж.б. калктар дагы активдүү катышкан. Жалал-Абад мамлекеттик саясий башкармалыгы (ГПУ) бул кыймылдын массалык аракеттерин алдын алуу үчүн бир катар активдүү көтөрүлүшчүлөрдү камакка алышкан. Бирок бул иш-чаралар массалык каршычуулар менен коштолду. Жер-жерлерде кооператив-дештирүүгө каршы чакырыктар таралып, айрым жерлерде куралдуу топтор түзүлө баштады. Камакка алынып, кайра көтөрүлүшчүлөр тарабынан бошотулган молдо Якуб Казиев Базар-Коргон кыштагындагы чайханада топтолгон элди колхоз түзүлүшүнөн баш тартууга чакырган. Ошондой эле бул жыйналышта катышуучулар совет бийлиген бир катар талаптарды коюшкан:

- колхоздорду түзүүдөн баш тартуу,
  - кулака тартылгандардын баарын үй-бүлөсүнө кайтаруу,
  - алардын мал-мүлкүн кайтарып берүү,
  - аялдардын «жүзүн ачууну» (паранжы жамынууга тыюу салуу) токтотуу,
  - жаны мектептерди жабуу,
  - калкка мечиттерди кайтарып берүү,
  - Орто Азияда бийликти мусулмандарга берүү.
- [7.2]

Жыйындын сонунда катышуучулар активдүү аракетерге өтүшкөн. Көтөрүлүшчүлөр Базар-Коргон райондук пахта пунктунун башчысы, райкомдун бюро мүчөсү Бегматовду жана райондук аткаруу комитетинин мүчөсү Мадазимовду өлтүрүшкөн. Райкомдун 1-катчысы Рахимов ж.б. кызматкерлер барымтага алынган. Жалал-Абад ГПУнун өкүлү Хасан Булатов башында турган 25 кишиден турган отряд Базар-коргонго келип көтөрүлүшчүлөр менен сүйлөшүп, барымтадагыларды бошоткон. Сүйлөшүү учурунда Х.Булатов көтөрүлүшчүлөргө өз талаптарын Фрунзедеги бийликтегилерге жөнөтүүнү сунуштайт. Сунушка көтөрүлүшчүлөр макул болгон эмес. Төрт

күндөн кийин Өзбек ССРинен милиция отряды жана Фергана дивизионунун атчандар эскадрону келген. Бир күндөн кийин Кыргыз АССР БАКтын төрагасы А.Орозбеков Базар-Коргонго келип көтөрүлүштү басууну өзү жетектеген. [7.3] Кетврулушчулар талкаланып, активдүү катышуучулар камакка алынган. Тоого качышкан айрым көтөрүлүшчүлөр 1931-жылга чейин өз күрөштөрүн уланта беришкен.

Совет бийлигине каршы кыймылдар Кыргызстандын түштүгүндө эле эмес тундук аймактарда да болуп өткөн. 1930-жылы жазында Талас кантонунун Талас болуштугунун бир катар айылдарынын калкы совет бийлигине каршы көтөрүлүшкөн. Бул кыймылга 900дей киши катышып, алардын колунда болгону 5-6 винтовка, 30-35 аңчылык куралдар болгон. [8] Көтөрүлүшчүлөр кантондун борбору — Дмитриевка кыштагына кол салышып, түрмөнү ээлешкен жана 50дей камактагы кишилерди бошотушкан.

Көтөрүшчүлөрдүн кантондук партиялык жана советтик мекемелерди ээлөөгө болгон аракеттери ишке ашкан эмес. Жергиликтүү партиялык, советтик жана күч органдарынын кызматкерлеринен түзүлгөн ыктыярдуу отряд көтөрүлүшчүлөргө сокку берет. Жеңилген көтөрүлүшчүлөр Дмитриевкадан тоого чегинишип, көпчүлүгү өз айылдарына тарап кетишкен. Калгандары кызыл аскерлер тарабынан талкаланып, 180 киши каза болгон жана камакка алынган.

Камакка алынган бир катар көтөрүлүшчүлөр ГПУнун тергөөсүндө бир катар маалыматтарды беришкен. Бул маалыматтарга таянып эмне үчүн жергиликтүү калк совет бийлигине каршы чыккандыгын түшүндүрсөк болот. Талас болуштугунун тургуну Кушбак Иманалиевдин тергөөдөгү маалыматына таянсак, [8.2.] 1929-жылы күзүндө Таластагы бай-манаптар жашыруун жыйын өткөрүшкөн. Бул жыйынга Ферганадан басмачылык кыймылдын өкүлү Жунусалы калпа жана Олуя-Аталык дин өкүлү Алтын-хан катышкан. Жыйында катышуучулар совет бийлигине каршы күрөшүүнү талкуулашкан. Ферганадагы басмачылар менен байланыш түзүү үчүн Кадырбай Эгембердиев жана Акжол Алманов аттуу байлар жөнөтүлгөн. Бул - маалыматтарга таянсак көтөрүлүштүн негизги демилгечилери бай-манаптар жана дин өкүлдөрү экендиги ачыкталат. Бирок орто жана кедей катмардын өкүлдөрүнүн колдоосуз алардын каршылыктары натыйжа бермек эмес.

1930- Жылдагы Талас окуясын иликтеген мурдагы коопсуздук кызматкери Т. Раззаков ГПУ кызматкерлери бул ишти тергееде саясий түн берүүгө аракет кылышкан, себеби жогоруда сөз болгон Жунусалы калпа кармалган эмес жана аны ГПУ тергөөчүлөрү өздөрү ойлоп табуусу да мүмкүн деп эсептейт. [8.3] Бирок башка көрсөтмөлөр Талас окуясынын чыныгы себебин көрсөтүүгө жардамдашат. Мисалы, камакка алынган Жанадылов Рысбек: «1929-жылы күзүндө мен, өкмөткө 702 пуд дан тапшырдым жана 1300 рубль салык төлөдүм. Салыкты төлөөдө бир нече күн кечиктиргендигим үчүн 5 жылкы, 1 өгүз жана 2 кой штраф салышты. үй-бүлөм үчүн дан калбагандыктан 1 пуд данды 6 рубльдан базардан сатып алууга мажбур болдум. Бир жыл мурун чарбамда 450 кой, 47 жылкы, 9 уй болсо, азыр 150 кой, 15 жылкы жана 4 уй калды. Эми анын

анын баарын колхозго алышат. Ошондуктан совет бийлигине каршы чыктым» деп, көрсөтмө берген. [8.4] Мындан биз Талас көтөрүлүшүнүн чыныгы себебин көрөбүз.

1931- жылы Атбашы районунда да совет бийлигине каршы толкундоолор болуп өткөн. Атбашы көтөрүлүшүнө черик уруусунун негизинен акчубак тукумундагылар катышкан. Ошол мезгилде айрым чег арачылардын элге жасаган шовиниеттик мамилелерине, совет бийлигинин кулакка тартуу, мал-мүлктү коллективдештирүү саясатына нааразы болушкан жергиликтүүлөр Акбейит чегара заставасына кол салышып, начальнигин өлтүрүшкөн. Чечдөбөдөгү чегара заставасын басып алууга болгон аракет ишке ашкан эмес. Себеби көтөрүлүшчүлөр союз, камчы, кетмен, курек ж.б. куралдар менен куралданышкан. Чегарачылар замбирек менен тоону карай бир-эки жолу атканда эле алар кайра качышкан. Чегарачылар артынан түшүп, көтөрүлүшчүлөрдү куугунтукка алышкан. Айрым көтөрүлүшчүлөр Кытайга кире качып кутулушкан. [9]

Совет бийлиги бул мезгилдеги элдик толкундоолорду токтотуу, алдын алуу максатында бир катар иш-чараларды жүргүзүүгө мажбур болушкан. Миса-

лы, 1930-жылы августта өкмөттүк комиссия мыйзамсыз салык, штрафтарды алып салган. Айрым жерлерде орто дыйкан жана кедейлердин туура эмес ажыратылган саясий укуктары кайтарылган. Кулакка тартуу критерийлери кайра такталган. Алыскы көчмөн райондорду кооперативдик соода уюмдары аркылуу товарлар менен камсыз кылуу жолго коюлган. Жогорудагы иш-аракеттерден улам акырындап кыргыз айылдарында абал турукташа баштаган.

Библиография:

1. З.Алтымышова. 1920-жылдардын аягы 1930- жылдардын башында Кыргызстандын туштугундогу басмачы кыймылы. <http://bizdin.kg/>
2. История Киргизской ССР. - Т.3. -Фрунзе, 1986. -С.193.
3. КР СД БМА, ф. 10, оп. 1, д. 32, л. 106-109.
4. Ошол эле жерде, ф. 10, оп. 1, д. 128, л. 80-85.
5. Ошол эле жерде, ф. 10, оп. 1, д. 99, л. 61.
6. ООМА, ф. 1, оп. 1, д.298, л. 11.
7. Сузакский мятеж: 80 лет спустя, <http://akipress.org/10.12.2009>.
8. Т.Ж. Разаков. Таласское антисоветское выступление в 1930 г. <http://bizdin.kg/>
9. Ат-Башы кетерулушу. <http://kyrgyzinfo.ru/>

Рецензент: т.и.к., доцент Гапаров Т.